

CIEGER ANDRÁS

Árpád a Parlamentben

A festőművészet esete a tudománnyal és a politikával

A magyar Parlament művészeti öröksége után kutatva könnyen támadhat az az érzésünk, hogy lépten-nyomon a fikció és a tény, pontosabban a művészi képzelet, a tudományos teóriák és a politikai valóság (amely persze a maga módján meglehetősen szürreális volt) konfliktusos kapcsolatára bukkanunk. Az 1902 végén átadott épület ugyanis nem „csak” építőművészeti alkotás volt, hanem vállaltan a dualizmus kori politika közjogi szemléletének, múltképeinek és alkotmányos mítoszainak tükröződése is. A politikai elit gondolkodásának, ízlésének és tárgyi tudásának formálásában pedig a korabeli nemzeti tudományok, mindenekeelőtt a jog- és történettudomány játszottak meghatározó szerepet. Egyre fontosabb helyet töltöttek be azonban a nemzettudat és a politikai közvélekedés alakításában a 19. század utolsó harmadában önállóul egyéb társadalomtudományi diszciplínák is.

Jelen tanulmány elsősorban az épület belső tereiben található dualizmus kori festészeti alkotásokkal kíván röviden foglalkozni, majd pedig részletesebben Munkácsy Mihály híres festményének, a *Honfoglalásnak* a keletkezés- és fogadtatástörténetét vizsgálja meg. Tény és fikció kölcsönhatása után kutatva azonban nem hagyhatjuk teljesen említetlenül azokat a közjogi mítoszokat sem, amelyek az épület létét meghatározták.

Az alkotmányosság temploma

A honatyák 1880-ban hoztak törvényt arról, hogy a 19. század elején még szeméttelpeként funkcionáló Tömő (a mai Kossuth) téren a törvényhozás mindkét házát befogadni képes tágas palota épüljön, amelynek elsősorban célszerűnek, de „mégis arányaira és alakjára nézve emlékműszerűnek kell lennie”.¹ Az 1883-ban kiírt tervpályázaton, amely pénzügyi korlátokat nem állított az építészek elé, Steindl Frigyes munkája győzött. Az országház közvetlen Duna-parti elhelyezésének és gótikus stílusának meghatározására döntő befolyást gyakorolt id. Andrassy Gyula volt miniszterelnök, egykori közös külügyminiszter, aki a Temze partján álló londoni parlament 1867-re elkészült épületét tekintette követendő példának. Andrassy egy monumentális méretű

1 A törvényjavaslat indoklását idézi: Gábor, 2000. 140.

gótikus palota felépítésével valójában az angol parlamentáris hagyományokkal rokonított, több évszázados magyar alkotmányosságnak kívánt emlékművet állítani, feltétlenül eltérően az 1884-ben átadott klasszicista stílusú bécsi törvényhozási épülettől. Igaz ugyan, hogy a gótikus stílus a magyar alkotmányos múltból nem volt levezethető – szemben a Westminsterrel, amelybe a középkorból származó épületelemeket is beépítettek –, „de ha nemzeti stílusunk nincs, kétségkívül a legfényesebb eszmének, a szabadság és az államhatalom eszményének képviselőjére teljes nyugodtsággal választhatja” a magyar törvényhozás a neogótikus stílust.² E koncepciót Steindl építészetileg tovább mélyítette:

„Tervem fogalmazásakor abból a fölfogásból indultam ki, hogy az állandó országháznak nemcsak gyakorlati szempontból kell az igényeket kielégítenie, hanem hogy az emelendő épület mind külső idomzatában, mind belső kiképzésében hazánk, alkotmányunk, államiságunk méltó kifejezése legyen. Az épületmű, amely a nemzet szívében, szemben a királyi várakkal a törvényhozás számára emeltetik, csak nagyszabású, minden részében és részletében igaz lehet; kicsinyes gazdálkodás vagy egyéb mellétekinteteknek itt érvényesülniük nem szabad” – írta a politikai architektúrához kiválóan értő építész 1885-ben.³

A neogótikus stílus tehát a középkorban mélyen gyökerező erős magyar állam és alkotmányosság kifejezője lett. A gótikától elvben idegen hatalmas kupola, amely az országgyűlés két egyenrangú házát (a képviselő- és a főrendi házát) kapcsolta össze, a nemzet egységét szimbolizálta.

A közjogi gondolkodás rányomta bélyegét a térszemléletre is. Világosan kirajzolódik ugyanis Steindl szavaiból a főváros alkotmányjogi térképe: az építész szerint a népképviselőtestület pesti oldalon álló gótikus épülete arányaiban és reprezentativitásában jól ellenpontoszza a szemben, a budai várban magasodó barokk stílusú királyi palotát. Mindebből egyaránt kiolvasható volt a nemzet és királyának szövetsége, de a hatalommegosztás elve is.⁴ Budapest közjogi kettéosztása lényegében már 1848-ban lezajlott, amikor az áprilisi törvények a magyar országgyűlés székhelyeként Pestet nevezték meg, holott a történelmi hagyományoknak Buda felelt volna meg. A 19. század közepén az alkotmányos önállóságáért küzdő magyar elit számára Buda a maga német polgárságával, császári katonaságával és kormányhivatalaival már szimbolikusan vállalhatatlan volt.

A századfordulóra felépült a magyar alkotmány emlékműve, amely szinte a legapróbb részleteiben is az alkotmányosság és a parlamentarizmus tiszteletét kívánta hirdetni. A benne szolgálatot teljesítő politika azonban egyre kevésbé volt képes megfelelni az épület által sugallt értékeknek: „A magyar alkotmányosság hagyományai mintha hurcolkodás közben elvesz-

2 Az országház stílusáról folytatott vitát ismerteti: Sisa, 2000.

3 Steindl, 2000.

4 Heiszler, 1995.

tek volna” – írta visszaemlékezésében Herczeg Ferenc.⁵ Az építőművészi fantázia és a lehangoló politikai valóság ezúttal tehát ily módon került egymással konfliktusba.

Belépve az „alkotmánytemplomba” (Steindl nevezte így az Országházat) az arany, a vörös, a barna és a zöld színekben pompázó belső terek lépten-nyomon Magyarország dicső múltjára kívánták emlékeztetni a honatyákat és a látogatókat. A hatalmas kupolacsarnokban 16 pilléren uralkodóink és fejedelmeink szobrait helyezték el. Az alkotmányépület homlokzatával ellentétben, ahol minden király és fejedelem szobra látható, a kupolacsarnokban már csak azok kaphattak helyet, akik a magyar történelmi emlékezetben és közjogi gondolkodásban pozitívként rögzültek (a Habsburg királyok közül például csak III. Károly, Mária Terézia és II. Lipót).⁶

Steindl koncepciója szerint a nemzeties jellegnek valójában az Országház falain belül kellett érvényesülnie a maga teljességében. A hazai növény- és állatvilágot stilizáltan megjelenítő ornamentika mellett ezt voltak hivatottak kifejezni az épület falfestményei.⁷ 1895-ben írtak ki pályázatot „monumentális faliképek” megfestésére az országgyűlés különböző reprezentatív terméi és folyosói számára. Az országházépítő bizottság témákat is ajánlott a művészek figyelmébe: például az Aranybulla kiadását (1222), a magyar rendek és Mária Terézia találkozását a pozsonyi diétán (1741), Ferenc József megkoronázását (1867), továbbá allegóriák és életképek megfestését javasolta. A Magyar Képzőművészek Egyesülete kifogásolta ugyan, hogy miért nem lehet vászonra festeni, hiszen a falfestmény „modern, nagyszabású decoratív alkotásoknál már alig jön alkalmazásba”, ám a bizottság határozottan ellenállt a kérésnek, mondván „a fennforgó esetben nem arról van szó, hogy X. vagy Y. festőművész által valamely képet festessünk az országház számára – mint amely eset Munkácsy Mihály világhírű festővel szemben tényleg fönnforgott –, hanem elsősorban arról, hogy a törvényhozás monumentális palotája stíljével összhangzatos festőművészeti kiegészítő díszítést nyerjen.”⁸ Mindez megegyezik Steindl felfogásával, aki gótikus alkotmánytemplomában csakis freskókat tudott elképzelni.⁹ Erre utal az is, hogy a készülő országházról szóló részletes beszámolójában Munkácsy hatalmas olajfestményét nem is említette, pedig az már több éve készen állt, hogy bevonulhasson az új épületbe.

A falfestményeket végül Lotz Károly és tanítványai készítették el. Lotz megfestette például a főlépcsőház számára *A Törvényhozás apoteózisát*. Vajda Zsigmond a képviselőházi ülésterembe az 1848-as első népképviselői országgyűlés megnyitását, valamint Ferenc József megkoronázását, a folyosók

5 Herczeg, 1940. 174.

6 Ferenc József és Erzsébet királyné márványszobra a kupolacsarnokban kapott helyet.

7 Lásd az építész akadémiai székfoglaló előadását: Steindl, 1899.

8 A Magyar Képzőművészek Egyesületének levele megtalálható a Miniszterelnökség iratai között: 2342/896. MNL OL K 26 1901-IX-1523 516. cs.

9 Ez alól csak a háznagyokról és házelnökökről készült portrék voltak kivételek, amelyeket a hivatali helyiségekben helyeztek el.

mennyezetére pedig az ország keresztény tradícióit kifejező jeleneteket készített (pl. *Szent István fogadja a koronát hozó Asztrikot*; *A Szent Kereszt apoteózis*; *Nagy Lajos elrendeli a kassai dóm építését*). Jantyik Mátyás az országházépítő bizottság által javasolt két témát dolgozott fel (Aranybulla kihirdetése; a magyar rendek felajánlása), Dudits Andor az 1867-es koronázás kardvágási jelenetét, K. Spányi Béla pedig történelmi nevezetességű várainkat (pl. Visegrád, Vajdahunyad) festette meg. Az ősi magyar (pogány) mondavilág alakjait (pl. Attila, Árpád, Hunor, Magor) és jeleneteit (pl. Emese álma, Buda halála) Vajda Zsigmond és Körösfői-Kriesch Aladár alkotásai jelenítik meg. A magyar alkotmányosság emlékművében tehát egyaránt helyet kaptak az ősi pogány múlt és a keresztény hagyományok, a nemzeti történelem és közjog szimbolikus elemei, valamint a nemzeti táj ábrázolásai.¹⁰ A jelenkort és a modernitást Dudits allegóriái és az ország legjellemzőbb foglalkozásait megjelenítő pirogránit szobrok képviselték. Dudits hat falképe egy-egy kormányzati ág (vallás és kultúra, törvénykezés, hadviselés, földművelés, ipar és kereskedelem) legfontosabb jelképeit ábrázolják. A Zsolnay Vilmos műhelyében gyártott szobrok közül pedig minden bizonnyal a lovagkori ruhába bujtatott telefonos kisaszony alakja fejezi ki a legjobban a fikció és valóság sajátos viszonyát.

Az átadás előtt álló épületet az elsők között járta be Lyka Károly művészettörténész. Benyomásait összegző írásában éles bírálatot fogalmazott meg a megrendelővel, a politikusokkal szemben:

„Dehogy is lesz az új országháza műtörténeti nevezetességű, sem az architektúrában, sem a piktúrában, legkevésbé pedig a szobrászatban. Csak éppen nagy és sok munkát adott, nagy és sok művészetet nem. Ilyesmit nem is lehetett várni, ahol mindenki kötött kézzel dolgozik, ott az elme műve sem lehet szabad. [...] Veszedelmes módon jelentkezett ismét a különféle bizottságok működése: nálunk összecsődítenek ilyenkor egy csomó neves politikust, de a neves politikusok rendesen semmihez sem értenek. [...] Dudits témája a legkevésbé hálás: akik föladták neki, nyilván nem bírtak művészi érzékkel, hanem, bizonyára jogászok voltak, a művészet ősi inkompatibilisei. [...] [E] gészen más lett volna az új országház művészi hangulata, ha csak hozzáértő, művészi hatások iránt fogékony emberek állítják össze a művészi alakítások programját.”¹¹

Miközben méltányolható – és nem is teljesen alaptalan – Lyka kifakadása a művészi szabadságot gúzsba kötő politikával szemben, bírálata több szempontból sem igazságos. Egy ennyire speciális középületnek, a politika legfőbb szentélyének kialakításában, jelképrendszerének meghatározásában érthető módon fontos szerepet játszottak a szimbolikus politika szempontjai. Mindez határozott építési koncepcióval párosult, amely a képzőművészetnek csak díszítőművészeti szerepet szánt. Végül a festmények témáinak kijelölésében a tudománynak is alakító befolyás jutott, ugyanis az országházépítő bizottság

¹⁰ Bővebben Déry, 2005. 157–164.; Dömötör, 1902.; Zámorszky, 1937. 95–109.

¹¹ Lyka, 1901.

Pauler Gyulától kért javaslatokat. A történész-akadémikus ajánlotta témák pedig teljes összhangban álltak mind a jogtudomány, mind a történettudomány erős közjogi és államközpontú szemléletével. Ugy véljük, Lyka sem lepődhetett meg e tematikán a nagy királyaink dicső tetteiről szóló és az ősi alkotmányosságunk meghatározó állomásait ábrázoló falképeket nézegetve, bíráló megjegyzése inkább a mindent átható közjogi szemlélet elutasításaként értelmezhető (erre utalhat a jogászok negatív említése).

Akadtt egy ellenzéki politikus is, aki megnézte a készülő falfestményeket az Országházban. Látogatása után Bartha Miklós részletes kritikai észrevételeket fogalmazott meg a képviselőház plenáris ülésén. Felszólalásában mindenekelőtt kétségbe vonta, hogy a drága épület a gyakorlatban alkalmas lesz a törvényhozási munkára, ezt követően pedig hosszasan bírálta a falakon látható falfestményeket, „kávéházi” színvonalúnak minősítve őket. Különösen két művész, Dudits Andor és Körösfői-Kriesch Aladár alkotásai váltottak ki belőle gúnyos megjegyzéseket. Beszédéből ezúttal Körösfőinek az étteremben (a mai Vadászteremben) látható két képére vonatkozó részt idézzük:

„Ha tehát bölényvadászatot akar valaki bemutatni, elsősorban a magyar országgyűlés éttermében magyar bölényvadászatot mutasson be – nem a bölényt nevezem magyarnak (*Derültség.*), hanem a vadászokat. De hát ott mindenféle exotikus és nem exotikus, nyugati és keleti alakok vannak, de egyetlenegy indigókék színre festett lovon ül. (*Nagy derültség a bal oldalon. Mozgás jobb felől.*) És az a szerencsétlen ló halad valami csodálatos homály felé. Nézem, nézem, nézem és akkor észreveszem, hogy az egy szecessziós erdő. (*Derültség bal felől.*) [...] Szemben azzal a képpel van egy halászat festve, balatoni halászat [...]. E képen azonban egy csuklyás barát parancsol és húzzák a hálót – meztelen rézbőrű indiánok – (*Nagy derültség.*) Nem engedek ebből semmit, méltóztassanak megnézni: rézbőrű indiánok – ismétlem –, meztelenül, oly irtózatosságot fejtve ki, mint hogyha rájuk szakadt volna a tihanyi apátságának egész félszigete és az alól kellene kimászniok.”¹²

Mint az idézetből is látható, Bartha teljesen érzéketlen maradt a szecesszió és a preraffaeliták formanyelve iránt, és leginkább a nemzeti jelleget hiányolta a képekről. Összevetve Lyka Károly kritikájával, közös bennük a csalódás a művészeti alkotások színvonalát illetően. Míg azonban a művészettörténész Lyka ezért a politikusokat hibáztatta, addig a politikus Bartha – a hozzá nem értők határozottságával – a művészeket okolta, pontosabban rajtuk keresztül a kormányzatot bírálta a rossz pályáztatás és a magas költségek miatt.¹³

Azt, hogy milyen viták övezték az Országház számára készített festményeket, és milyen – gyakran ellentétes – szempontoknak kellett (vagy kellett volna) megfelelniük, előljáróban azért tartottuk fontosnak bemutatni, hogy pontosabb magyarázatot adhassunk Munkácsy *Honfoglalásának* hányatott sorsára.

12 Bartha Miklós 1902. február 28-i felszólalását lásd: *Képviselőházi Napló*, 1902. III. köt. 218–219.

13 Lyka, 1902.

Munkácsy Mihály történelmi tablója

A festmény keletkezése (küzdelem a tényekért)

Munkácsy művének története két évtizeddel korábbra nyúlik vissza, amikor a festő 1882-ben Jókai Mór társaságában ellátogatott szülővárosába. Az itt szerzett élmények hatására és az író buzdítására Munkácsyt foglalkoztatni kezdte a honfoglalás témája.¹⁴ Csak gyaníthatjuk, hogy évekkel később szintén Jókai járt közben Tisza Lajosnál, az országház építési bizottság elnökénél, hogy a magyar kormány idejekorán rendeljen egy monumentális festményt a Párizsban alkotó művésztől, akinek addig egyetlen munkája sem díszítette magyar középület falait (Bécsben azonban 1889 óta készen állt mennyezetképe a *Kunsthistorisches Museum*ban). 1890 novemberében került sor a szerződésre, amelyben Munkácsy vállalta, hogy négy éven belül *Árpád honfoglalása* címmel olajfestményt alkot az épülő országház képviselőházi ülésterme számára kétszázezer frankos tiszteletdíjért. A szerződésben a kép méreteit is rögzítették, Steindl Imre útmutatásai alapján.¹⁵

Több jel arra mutat, hogy Jókainak nemcsak a témaválasztásban, de a kép koncepciójának kialakításában is meghatározó szerep jutott. Jókai *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című munkájában a honfoglalásról szóló narratívák közül azt választotta, amelyik Árpádot olyan államférfiként jellemezte, aki nem fegyverei erejére alapította hatalmát (mint Attila), hanem bölcs előrelátással évszázadokra szóló tartós békét kívánt teremteni új országában. Az itt talált szláv népek pedig önként behódoltak, és elfogadták a magyarok szokásait és törvényeit:

„Az így meghódított népek egybeforrnak az új nemzettel, oszták sorsát, tisztelték törvényeit, szolgálták fejedelmeit, s egész a mohácsi csatáig nem mutat példát a história: hogy valamelyik népfajnak eszébe jutott volna magyar rokonaival való egységét, azt az annyi közösen érzett csapás- és veszélyben megedzett szövetséget járomnak nevezni.”¹⁶

A historiográfiai kutatások szerint ez a fajta elbeszélés módjára az 1830–40-es évek összefoglaló munkáira volt jellemző, a későbbi korszak már

14 A *Vasárnapi Ujság* tudósítása szerint (1882. március 5. 156.) a művész kijelentette Munkácson, hogy meg akarja festeni a honfoglalást.

15 Tisza Lajos megküldi Munkácsynak az „Árpád honfoglalása” megfestéséről szóló szerződést, 1890. november 13. MNG Adattár 2498/1929.

16 Idézi Boros, 2000. 141. Jókai érdeklődése az 1870-es évek végén fordult ismét a nemzeti régmúlt történetei felé. A témánkhöz kapcsolódó művei közül például 1883-ban jelent meg a *Báloányosvár*, 1884-ben pedig új kiadásban *A magyar nemzet története regényes rajzokban* című munkája, továbbá sokáig tervezte, hogy megírja a honfoglalás regényes történetét is. Erről I. Szajbély, 2010. 290–305. Árpád ugyancsak bölcs és békeszerető uralkodóként jelenik meg Horváth Mihály népszerű munkájában: Horváth, 1871. 39–69. Az Anonymusnál megjelenő fehér ló mondája gyakran felbukkant a 19. századi elbeszélésekben, így Jókai említett munkájában is. Elemzését lásd Kriza, 1996.

sokkal inkább dicső hódításként tekintett a honfoglalásra, amely során a magyarok leigázták és szétszórták az itt talált népeket.¹⁷ Jókai tehát az 1854-ben készített, majd 1884-ben lerövidített, diákoknak szánt munkájával egy korábbi szemlélethez nyúlt vissza. Maga Jókai 1900-ban így magyarázta a Munkácsy-kép jelentését íróársainak:

„Munkácsy festménye gyönyörű jelképe annak, hogy bennünket a nemzetiségekkel nem lánc, hanem igaz együttérzés tart össze. A művész a szlávokat nem festette törpe, meghunyászkodó alakoknak, hanem büszkén fölemelt fővel állnak ott; nem rakják le kardjaikat, hanem felemelik annak jeléül, hogy a magyarokkal együtt akarják megvédelmezni ezt a földet.”¹⁸

Arra, hogy Munkácsyt is ilyesfajta meggyőződés vezethette, több bizonyítékunk is van. A fennmaradt festményvázlatok alapján úgy tűnik, hogy Munkácsy eredetileg Árpádot mint a sátra előtt trónusán ülő fejedelmet kívánta ábrázolni, majd pedig vezérei és a hódoló szlávok követéinek körében állva képzelte el őt. Mindkét helyzet béketárgyalásra utal.¹⁹ Munkácsy egy datálatlan, de feltehetően ebben a munkafázisban keletkezett jegyzetében eképp írt Árpádról:

„Látnoki tekintéssel néz maga elé, arcán a honfoglalás és megvédés komoly előérzése van kifejezve. Előre látja, mily nagy mű alkotásához kezdett s csak azzal van elfoglalva. Még eddig nem voltak nagy diadalai, e szerint valami győzelmes, kérkedő tekintetet nem lehet neki adni.”²⁰

Majd megjegyzi, hogy Árpád a kép közepén áll, mert „ha nem áll, hanem lóhátrul beszél, az egész kép csupa ló lesz.” 1890 decemberére azonban az addigi koncepció jelentős módosuláson ment keresztül, melyről Szendrei Jánoshoz, az Országos Régészeti és Embertani Társulat titkárához írott leveléből értesülhetünk:

„Becsés figyelmeztetését a kép kompozíciójára nézve hálásan veszem, és megnyugtathatom efelől, hogy a tárgyat magam is abban a szellemben fogom fel, amint azt ön és általában talán mindenki képzei, ti. a harcias szellem jellemzésével, ami az előtérben lévő, lelkesült és élénk csoport által lesz kifejezve, kik fegyvereiket villogtatva, mintegy fogadást tesznek a hon további megvédésére. De tényleg hadakozó csoportok nem lennének a kép alapeszméjével összeegyeztethetők.”²¹

Munkácsy még csak alig másfél hónapja írta alá szerződését a kép elkészítésére, de magyarországi jóakarói már a dicső honfoglalás helyes értelmezésére hívták fel a figyelmét: a képen hangsúlyosan jelenjen meg a magyarok lelkes harcias szelleme. Minden bizonnyal ennek a nyomásnak engedelmessé vált, ültette végül lóra Árpádot, és vette körül fegyvervillogtató tömeggel.

17 Lajtai, 2013. 445–460. A dualizmus korában megjelent kalendáriumokban gyakran e kéttípusú elbeszélés egyszerre volt jelen: Mikos, 2010. 162–163.

18 Lásd Jókai, 1900.

19 Boros, 2000. 140–143.; Végvári, 1958. 232.

20 Munkácsy Mihály jegyzetei a Honfoglalásról, MNG Adattár 2499/1929

21 Munkácsy Mihály Szendrei Jánoshoz, Párizs, 1890. december 25. Munkácsy, 1952. 166.

Továbbra is kitartott azonban a békés megegyezés ábrázolása mellett, ezért elzárkózott mindenféle katonai összecsapás megjelenítése elől. Ugyanakkor a kompozíció megváltoztatása következtében Munkácsynak számos korábban kigondolt érzelmgazdag jelenet és karakter megfestéséről le kellett mondania, így a kép ünnepélyesebb és kissé merevebb lett.²²

Érzékelve a ránehezedő elvárást, Munkácsy igyekezett megfelelni a történelmi hitelesség követelményeinek. A honfoglalásról és a honfoglalókról szóló adatokért mindenekelőtt a tudomány embereihez fordult segítségért. Az MTA II. osztálya felkérésére Pauler Gyula és Pulszky Ferenc adott választ a művész kérdéseire a szlávok meghódolásának körülményeiről, valamint a honfoglalók fegyverzetéről és ruházatáról. Csakhogy a szakértői jelentések meglehetősen bizonytalan válaszokat tartalmaztak, éppen egy olyan ügyben, amelyben a művésztől igencsak határozott ecsetvonásokat várt el a magyar közhangulat.²³ Nem véletlen, hogy Munkácsy csalódott volt a hivatalos közlést olvasván: „Az Akadémia választát és utasításait megkaptam, de az, amint megjegyezni is méltóztatik, nem sokat segít rajtam” – írta Szendrei Jánosnak.²⁴ Munkácsy dilemmáját pontosan érzékelte a korszak egy másik szakértője, Salamon Ferenc akadémikus-egyetemi tanár, aki a tudomány és művészet kapcsolatát a bizonytalan tények és azt kipótló művészi fantázia kettőseként írta le. Jobb híján saját munkájára hívta fel a festő figyelmét:

„Egy történelmi festőnek még jól állhat elmondania, hogy nem dönti el a vitás kérdést, de egy történelmi festőnek el kell döntenie. Én elmondhatom, hogy az ősmagyar viselhetett elég hosszú üstököt, de valószínűbb, hogy a régi magyar rövidre nyírta a haját. Lehet mind a kettő igaz, olyanformán, hogy a főemberek hosszú, a közemberek rövid haját viseltek. De lehet, hogy megfordítva, a főemberek tartottak borbélyt. Ily bizonytalanul beszélhet az író. De festő és szobrász nem teheti, hogy ugyanazt az embert egyszerre hosszú és rövid hajúnak is tüntesse föl. Azonban a képzőművészet ily esetben segíthet magán, sőt előnyére használhatja föl a tetsző irányt: előnye a szabad választás. Ez bátorít arra, hogy kitűnő művész hazánkiát figyelmeztessen némely történelmi adatra, melyek ha nem mind pozitívek is, de használhatók bátran, s netalán kikerülték eddig a figyelmét.”²⁵

22 Kimaradt jelenetek és alakok például: táltosok fehér lovat áldoznak; láncát szétszakító szláv rabszolga; négyéves gyermek egy komondort csitít; százesztendő vak dalnok; egy hajadon búzakoszorúval; fiatal szláv férfi szívére tett kézzel esküt tesz. Lásd: Munkácsy Mihály jegyzetei a Honfoglalásról, MNG Adattár 2499/1929

23 Az MTA 1891. január 31-én kelt szakvéleményét közli Zámboreszky, 1937. 110–112. Az Akadémia egyedül Szabó Károly még 1869-ben megjelent *A magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig* című munkáját ajánlotta (a krónikákon kívül) a művésznak. Szabó csupán a középkori krónikák – némileg távolságtartó – tartalmi ismertetésére vállalkozott e művében, és maga is a szlávok önkéntes meghódolásáról írt: Szabó, 1869. 63–66.

24 Munkácsy Mihály Szendrey Jánoshoz, La Malou, 1891. június 12. MTA BTK MI Adattár MDK-C-I-17/1312.

25 Salamon Ferenc Munkácsynak, d. n. (Kiemelés az eredetiben.) MNG Adattár 2497/1929. Szóban forgó munkája: Salamon, 1877.

Ezek után Munkácsy elhatározta, hogy maga indul gyűjtőútra középkori fegyverek és ősi szláv és magyar karakterek után kutatva. Szendrei János társaságában végignézte a párizsi fegyvertörténeti múzeum anyagát, majd 1891 októberében Magyarországra utazott. Elsősorban az Alföldön (pl. Szeged, Szentés, Békéscsaba környékén) és Erdélyben (pl. Kolozsváron) készíttetett fényképfelvételeket az ott élő, karakteres vonásokkal rendelkező magyar, szlovák és román emberekről. A városok piacán pedig archaikusnak tekintett öltözéket és használati tárgyakat vásárolt. Számos tudósítás beszámolt Munkácsy gyűjtőútjáról, de a legélvezetesebb mind közül Mikszáth Kálmán néhány évvel később megjelent novellája. Mikszáth ugyanis Tisza Lajossal együtt elkísérte a művészt egyik alföldi útjára:

„[Ö]sszesereglett a nép. Volt mit nézegetni köztük Munkácsynak. Gyönyörű típusok akadtak: ósarcok, szőrrel benőve egész a szemig, csontos, körtekéjú kunok, laposfejű tatárok keresztbevágott szemmel, nyomott pogácsakéjú besenyők, széles, girbegurba fiziognómiájú, zömök termetű magyarok, apró, mélyen bennülő szemekkel. Munkácsy csak úgy turkált köztük, amint Tisza Lajos figyelmeztette egyikre vagy másikra. Ni, itt is egy szép példány. A fotográfus ott volt velünk, rögtön lekapta, amelyik megtetszett a nagy művésznek. Legtöbb érdekes alak volt a pásztorok között, kik roppant üstökben főzték a birkatökányt künn a szabad ég alatt...”²⁶

Mintegy száz fotóval és számos ruhadarabbal gazdagabban tért vissza Párizsba.²⁷ A fennmaradt források alapján azonban úgy tűnik, még mindig kevésnek találhatta a rendelkezésére álló információt. Újabb és újabb régészeti adatokat és rajzokat, valamint tárgyakat kért otthonról. Szendrei János mellett Lanfranconi Enea olasz származású pozsonyi könyv- és metszetgyűjtő szintén küldött rajzmásolatokat a tulajdonában lévő dokumentumokról, valamint honfoglalás korinak gondolt régészeti leletekkel foglalkozó tanulmányokat (pl. a *Turulból*, az *Archeológiai Értekezésekből*).²⁸ Ugyancsak jó tanácsokkal és rajzokkal látta el a művészt Zichy Jenő Ázsia-kutató is, igaz, levelében némileg neheztelt Munkácsyra, amiért a békéscsabai szlovákok és a Vas megyei vendek között keresgélt alakokat képéhez, de remélte, hogy legalább a ruházat ügyében hallgat a valódi szakértőkre.²⁹ Tisza Lajos pedig Debrecen-

26 Mikszáth, 1908. 33–34. A novella először 1898-ban jelent meg.

27 Lásd például Munkácsy Mihály levelét a feleségéhez, Terebes 1891. október 16. Munkácsy, 1952. 175–176. Fényképeket később is kapott, l. Munkácsy Mihály köszönőlevelét Jenovay Dezsőhöz, 1892. február 16. A levelet közli egy alföldi csikós fényképével együtt: *Vasárnapi Ujság*, 1900. november 11. 45.: 739. A fényképek szerepéről a *Honfoglalás* elkészültében lásd Sz. Kürti, 2004.

28 Prém, 1904. Ehhez lásd: „Jegyzéke azon képes kódexek- és könyveknek, melyek alolírott által, továbbá Korbay Ferenc és Langfranconi Enea urak által utóbbinak Pozsonyban létező magángyűjteményéből kiválasztatván, mint az árpádkori ősmagyar ruházat és fegyverzet kérdésének megvilágítására alkalmas adatok Munkácsy Mihály művész-hazánkfiának Párisba küldettek.” Unghváry Vilmos pozsonyi mérnök által összeállított 21 tételű jegyzék, Pozsony, 1892. október 12. MNG Adattár 2502/1929.

29 Zichy Jenő levelét Unghváry Vilmoshoz közli Prém, 1904.

ből küldött egy alföldi kantárt a festőnek: „Nézetem szerint ezen kantárnak főleg szerkezete az, ami tekintetbe jöhetne, az anyag természetesen egy főúri kantárnál díszesebb, veres vagy zöld szattyanbőr aranypitykékkal vagy selyem gombkötő munkával vegyes lehetne.”³⁰ Továbbá egy számára ismeretlen híve a székelyek szerepeltetésére próbálta rábeszélni Munkácsyt, miközben méltató mondataival tovább tudatosította a művészen, milyen nagy felelősség hárul rá a nemzeti emlékezet formálásában.

„Székely létemre szomorúan olvasom, hogy a Honfoglalás nagy tableau-jából kimarad a székely–hun vonatkozás föltüntetése, ez az élő nagy történelmi traditio, hazánk birtoklásában a jog szakadatlan folytonosságának kifejezője [...]. Ez indít engem, hogy bár pirulva az illetéktelen »kaptafa-mester« féle vádat is elviselve, levelemmel alkalmatlankodjam, bátorságot merítvén abból a tudatból, hogy helyénél, a parlamentnél s mesterénél, Munkácsy Mihálynál fogva ez a kép lesz a magyar nemzet történelmi credójának kifejezője, államiságunk symboluma, beszélő szózat, a festmény mindenki által érthető nyelven élénkbe tárva, mely kép a maga sokszoros másolataiban minden család szentélyében központi helyet fog találni a képek közt a falon.”³¹

A sok képi és írásos információ, a megannyi tanács sem igazán nyugtatta meg a művészt, ugyanis teljes bizonyossághoz nem juthatott a nemzet múltjának ábrázolását illetően, pedig ideje vészesen fogyott.³² Úgy tűnik számunkra, a művészi szabadság ezúttal inkább nyomasztotta, semmint hogy örömet lelte volna benne, hiszen sokféle külső elvárásnak kellett megfelelnie.

„Meg kell tehát maradni amellet, hogy ezekből a homályos és igen gyakran ellentétes adatokból kellé egy egészet összeállítani, még pedig oly módon, hogy az archeológiai kételyeket a művészet meggyőző ereje pótolja. Erre töreksem én is annyi kutatás és gondolkodás után; jutottam is immár annyi megállapodásra, hogy a hátralevőt a művészi koncepciótól és kiviteltől várhatom. De nem tagadom, hogy kényszerülve lévén a roppant bizonytalanságban és homályban kételyek között csak tapogatózva előre haladni munkámmal, az igazságot annyira szomjazó lelkem vágyott és remélt mindig valamely pozitív meggyőző forrásra akadni, melyből aztán megittasodva, megerősödve, meríthettem volna inspirációmat, s ami aztán, amidőn kijelöli az inspiráció útját, egyszersmind meg is jelöli annak határát. De ezen pozitív és meggyőző forrás, úgy látszik, csakis oly közös sírlelet lehetne, melyben, ha nem is egy nemzet, de legalább egy család lenne valamely csoda által fenntartva!”³³

A tabló többszöri átdolgozása során tett lépéseket az elvárások irányába, már nem feltétlenül a valóságot akarta megfesteni, de az alapkoncepción nem

30 Tisza Lajos Munkácsy Mihályhoz, az Országházépítési Végrehajtó Bizottság levélpapírján, Bp., 1892. október 29. MNG Adattár 2496/1929.

31 Sándor József Munkácsy Mihályhoz, Kolozsvár, 1892. február 25. MNG Adattár 2506/1929.

32 A jó tanácsokat tartalmazó levelek egyre-másra érkeztek Munkácsyhoz, de gyakran még felbontani sem volt ideje őket. Ezt a látogatóba érkező Lázár Béla tette meg helyette. Lásd az ezzel kapcsolatos anekdotáját: Lázár, 2005.

33 Munkácsy Mihály Ungváry Vilmoshoz, Párizs, 1892. november 6. Közli Prém, 1904.

változtatott. Mikszáth elbeszélése szerint jó ismerősei előtt is a képzelet erejét hangsúlyozta. Ugyanakkor az író (Tisza Lajos szájába adva a kulcsmondatot) éppen arra hívja fel a figyelmünket, hogy a művészi fantáziának a nemzeti identitás mélyen rögzült elemeit kell előhívnia és újra megerősítenie, ettől eltérni pedig kockázatos vállalkozás.

„Árpád bejövetelét kétféleképpen lehet megfesteni, vagy úgy, ahogy volt, vagy úgy ahogy képzeljük. [...] Hogy milyen volt a magyarok bejövetele, azt senki sem tudja. És különben is Isten mentsen a valóságtól: furcsán, dísztelenül nézhettek ki a ruháik [...]. Szóval, jegyzé meg a mester, csak a képzeletre szabad bázároznia a képet. Az a kérdés, kinek a képzeletére? – vetette fel a gróf az ő józan okosságával. Mert az egész nemzet képzeletének ott kell lennie a képen. Nem könnyű az.”³⁴

A festmény fogadtatása (magyar géniusz vs. művészi szabadság)

Munkácsy 1893 tavaszán úgy ítélte meg, hogy elkészült monumentális történelmi tablójával, ezért kiállította Párizsban. A képet a francia közönség meglehetősen hűvösen fogadta: az impresszionizmusért lelkesedők szemében Munkácsy elavultnak számított, az akadémizmus régi hívei pedig a „hősi lendületet”, a „primitív szilajságot” hiányolták. A *Figaro* szerint Árpád egy „operai király”, mesterkélt, színpadias, a ruhák és a táj pedig szegényes.³⁵ A magyar fogadtatás sem volt egyöntetűen pozitív. Miközben Rákosi Jenő személyesen vett részt a párizsi bemutatón, és lapjában elragadtatással szólt a festményről („ez a kép lesz a millennium szemefénye”),³⁶ addig például a Franciaországban tartózkodó Justh Zsigmond egy magánlevélben így vélekedett az alkotásról:

„[A] magyar vezérek úgy viselik magukat Árpád mögött, mint t[aknyo]lskolásgyerekek. Hol van a Magyar veleszületett dignitása? Ezek a vezérek, kik egy fontos momentumban ujjal mutogatják egymásnak a túoldal látnivalóit, kik rugdalóznak, nevetségesek, groteszkek és semmiképp sem magyarok.”³⁷

E lesújtó vélemény magánkörben hangzott el ugyan, ám a *Magyar Hírlap* a francia tudósításokra támaszkodva nyíltan is megtámadta Munkácsyt. Több gúnyos írás foglalkozott azzal a híreszteléssel, miszerint párizsi modellek után mintázta volna meg a honfoglaló magyarokat. Miközben számos adat bizonyította az ellenkezőjét, ez a gyanú arra teljesen alkalmas volt, hogy nevetség tárgyává tegye és megfossza nemzeti karakterétől az alkotást.³⁸ Az

34 Mikszáth, 1908. 34–35.

35 Idézi: *Magyar Hírlap*, 1893. május 2. Ehhez l. még Végvári, 1958. 234–235.

36 Rákosi, 1893.

37 Justh Zsigmond Feszty Árpádnéhoz, Cannes, 1893. november 11. Justh, 1977. 679.

38 Monsieur Arpad. A párizsi honfoglaló. *Magyar Hírlap*, 1893. április 24. Jókait azonban a források szerint Munkácsy tényleg belefestette a képbe (Feszty Árpádhoz hasonlóan). L. Malonyay, 1898. 200–202. Malonyay egy ideig titkárként dolgozott Munkácsy mellett. Ő így véleke-

egyik cikkíró elvben lehetségesnek tartaná, hogy külföldi mészároslegények és utcai szendvicsemberek lényegüljenek át előkelő harcosokká a művészi képzeletnek köszönhetően, ám ezt egy történelmi tabló esetében nem tartja lehetségesnek. Szerinte igenis van jól felismerhető magyar alkat, melynek pontos meghatározásában a tudományé a döntő szó. A hitelesség érdekében az antropológia, az etnográfia és az archeológia eredményeire kell (kellett volna) a művésznek támaszkodnia.³⁹ Ez utóbbi gondolathoz kapcsolódott Török Aurélnak, a budapesti egyetem embertani tanszéke vezetőjének a lap hasábjain megjelent bírálata. Azt róta fel Munkácsynak, hogy nem járt az általa alapított Embertani Múzeumban, amely több ezer koponyát és több száz csontvázat őriz a régmúltból, és nem tanulmányozta III. Béla régóta napvilágra került csontjait sem, amelyekről Török éppen ekkor tett közzé elemzést.⁴⁰ Ezt követően pedig Török – aki egyébként nem látta Munkácsy alkotását – tudományos vizsgálataira hivatkozva maga adott személyleírást Árpád fejedelemről: „a harcias életmódban megedzett izmoktól hatalmassá vált csontok”, nagy szem, hosszú sasorr, ovális arc, széles váll és mellkas, dús és sima haj, szakáll.⁴¹ Ennek a szilaj őserőt sugárzó „magyar típusnak” a *Honfoglalás* fejedelem valóban nem felelt meg, Munkácsy sokkal inkább egy fenséges vonásokkal rendelkező uralkodót jelenített meg a vásznon. Jegyzeteiben egyébként mindössze ennyi olvasható a fejedelem külső megjelenéséről: „Árpád. Harmincéves, gesztenyeszín haj, szakáll. Ha fekete hajú és szakállú lesz, könnyen örmény typust kap.”⁴²

A visszaemlékezések szerint a kritikák súlyos lelki gyöttrődést okoztak Munkácsynak, aki bizonyos részleteket újra átfestett a képen. Egy újabb párizsi tárlaton már kedvezőbben fogadták a művet. Ezt követően Budapestre szállították a festményt. Munkácsy már jó előre igyekezett gondoskodni a kép előnyös elhelyezéséről és megvilágításáról a főrendiház üléstermében. Adigra ugyanis egyértelművé vált, hogy az országgyűlés új épülete nem készül el a tervezett határidőre (éppen csak a bokrétaünnepen voltak túl az építők), így ideiglenesen a Nemzeti Múzeumban ülésező főrendek termében állították ki a festményt.

„Tudom azonban, hogy mily magasra csigázott kíváncsisággal és igényekkel várják a képet, tudom azt is, hogy némelyek mily buzgalommal igyekeznek rossz hangulatot kelteni ellene, hát ne csodáld [...] [hogy] valami lámpaláz-féle érzés fog el, midőn a kiállításra gondolok, melyen annyi felcsigázott kíváncsiság és igények várnak kielégítésre.”⁴³

dett a festményről: „Nincs ezen a képen sehol gyűlölet, brutális középkor, féktelenségben tomboló vadság vagy gyöngébbet típró diadalnyilvánítás, erő van rajta, hazát alapító, ezredre szóló őserő.” Uo. 198.

39 Tóth, 1893.

40 Török, 1893/a. és 1894.

41 Török, 1893/b. és 1893/c. Ehhez lásd még Farkas–Dezső, 1994. 13–24.

42 Munkácsy Mihály jegyzetei a Honfoglalásról, MNG Adattár 2499/1929.

43 Munkácsy Mihály Szmrecsányi Miklóshoz, La Malou, 1893. június 1. Munkácsy, 1952. 182.

A képet 1894. február 24-én helyezték el a főrendiházban az elnöki emelvény mögött. Az alkotást méltató ismertetések – talán az addig felmerült kritikákra válaszul – a művészet és a tudomány kapcsolatára is kitérnek. Beöthy Zsolt részletes leírásában például amellel érvel, hogy ha Munkácsy kizárólag a tudomány töredékes eredményeire támaszkodik, akkor lényegében egyetlen fontosabb eseményt sem ábrázolhatott volna, ezért érthető, hogy az évszázadok óta létező mondák ihlették meg a képzeletét.

„Mit fog ártani e kép hatásának és értékének, ha tán majd a régiségtudomány oly részleteket fog kideríteni és tesz akár közbirtokká is, melyek eltérnek a Munkácsy művén ábrázoltaktól? Az ilyen veszedelem csak jelentéktelen műveket fenyeget, melyek fő érdemüket a külső hűségben keresik” – jegyzi meg találóan az irodalomtörténész-akadémikus.⁴⁴

A *Vasárnapi Ujság* cikkírója ugyancsak a hiányos és ellentmondásos adatokkal rendelkező tudományt korholta, illetve Munkácsy művészi fantáziáját és tehetségét dicsérte:

„Az ős magyaroknak, mikor elindultak új hazát keresni, út, biztos irány s minden segítség nélkül, azt hiszem, helyzetök éppen olyan lehetett, mint Munkácsyé, mikor nagy művét elkezdte. Néhány hézagos adatból, pár szerény leletből, a tudósok egymást cáfoló véleményeiből, s alig háromszázados valóban hiteles, kézzelfogható, szemmel látható emlékből állott a mester összes útravalója.”⁴⁵

Ugyanakkor többen méltatlannak érezték Munkácsy ábrázolásmódját a honfoglalás magasztos történetéhez. Justh Zsigmond magánvéleményét már idéztük, Vajda János azonban könyvében tette közzé maró bírálatát. Mindenekelőtt reményét fejezte ki, hogy Munkácsy festménye sohasem fog bekerülni az országgyűlés új épületébe, hanem egy padláson fog összetekerve porosodni. Úgy vélte, hogy a kép sérti a nemzet önértetét, mert sem a magyarok harci erényei, sem szellemi fölénye nem tűnik ki a figurákból. A magyarság nemzeti állata, a ló pedig ugyancsak méltatlan módon ábrázolódik.

„Hogy eme képen a világtörténelem legcsodásabb hadi cselekményeit végbevitt hősök alakján a jellem nagyságának, az erkölcsi és értelmi erő rendkívüli voltának semmi kinyomata, ez is szörnyeteg egy hiba ugyan, de hogy a magyar ütep⁴⁶ is nemcsak hogy teljesen hiányos, de egyetlen vonása sem látható magának Árpádnak és vezéreinek alakján – ez már oly rejtélyes talányszerű tünet, hogy mélabús tűnődésbe ejthet, vajon a hitegetők vagy a hiszékenyek lelki állapotát lássuk elszomorítóbbnak? Árpád maga egy kehes, aszkóros gebén, mögötte az egyik legelőkelőbb vezér valami meklenburgi igáslóvon, a minőket most a sörösszekerek előtt látunk. Nincs népfaj a világon, még

44 Beöthy, 1894. MTAK Kt Ms 730/64 (újságkivágat).

45 Kacziány, 1894.

46 Feltehetően Vajda saját szóalkotása, jelentése valami ilyesmi lehet: a magyarság legbelsőbb, örökölt tulajdonságai, a nemzeti karakter esszenciája, „mely nélkül a magyar, mint a tokaji bor ama bizonyos zamat nélkül, megszűnik magyar lenni”. Vajda, 1896. 112.

„MUNKÁCSI-KÉP.”

(Genrekép a stylizált modern trencsén-francia népeletoöl)

A tótok Párizsban a honfoglaláskor, vagy: a panszláv foglyok bámulva abrakolatva Mr. Árpád trójai falovát, mi alatt szabadon idomított panszlávok litérványos erő-mutatványokkal, kökérkedésekkel és ócska vasak eladásával mulattják a Circus Árpádot.

Festötte: Csindóber Flóridán

HIREK.

< Mikor a véderővita volt, megvetőleg szólt a kormány a tintetésekéről. Bezog most nagyra van vele, hogy a nép közt is akadnak olyanok, a kik pártolják a kormány politikáját — de nem ügyéért!

— A liberális nagygyűlésen különben nem a nép lesz ott, — hanem az úszere Léjt.

~ A hivatalnokai kar pedig megmutatja, hogy nem csak szavazógép, de tintetelő gép is tud lenni.

Apponyi abczugoltatása.

Hunnia! rose said jól sujtja az utcai népség Széknivetéssel, mint Gréczia irta elő. Apponyit a nép most méltán 'Abczugra' itéli. S számtai a honbal: mert búne — honzeretet!

P. L.

1. Torzkép-variációk: A tótok Párizsban Árpád cirkuszi sátra előtt. A Bolond Istók karikatúrája 1894-ből

2. Torzkép-variációk: A zsidók bejövetele. A Bolond Istók karikatúrája 1894-ből

az angolt se véve ki, melynek kedélyében a ló olyan remegő szeretet, szinte vallásos kegyelet tárgya lenne, mint a magyarnál. [...] És a honfoglaló Árpád, a világ első lovas népének vezérei életunt omnibuszlovakon jártak volna? [...] De hiszen maguk a háttér magyarjai már valósággal hülye alakok. Az egésznek tervezetében az eredetiségnek, a teremtő erőnek egy mákszeme, egy órányi gondolkozásnak nyoma nem látszik. [...] Az egész egy népesebb vidéki baromvásárt ábrázoló képnek benyomását kelti az ép ízlésű, önálló fölfogású nézőben.”⁴⁷

Az ellenzéki élclap, a *Bolond Istók* (1–2. kép) pedig azzal vonta kétségbe a festmény nemzeti karakterét, hogy rajzain a honfoglalókat párizsi cirkuszi mutatványosokként, illetve az országba áramló és maguknak jogokat követelő zsidókként mutatta be (utóbbi esetében nem szabad elfelejtenünk, hogy éppen a kép főrendiházi elhelyezésekor zajlott az egyházi törvények vitája).⁴⁸

Felemás véleménye volt Szendrei Jánosnak, aki korábban tanácsaival segítette Munkácsyt, így megértőbbnek bizonyult iránta, ugyanakkor több ponton vitatta a művész koncepcióját és az ábrázolás hitelességét. Éppen ezért úgy vélekedett, hogy az „ilyen képek azután lehetnek művészi alkotások, kedélyünket megragadhatják, de múltunk felőli tudásunkat nem gyarapíthatják”.⁴⁹ Egy későbbi visszaemlékezésében pedig a kép vélt hibáit – másokhoz hasonlóan – Munkácsy közelgő elmebajával mentegette:

„És én az első pillanatra megdöbbenve láttam a művész hanyatlását. [...] A kép egy nagy teremtő erejű művész alkotása volt, de akinek zsenijét az alatomos kór, fizikumával együtt már megtámadta volt s romboló munkájának nyomai már ott lehettek a nagy kép vásznán is.”⁵⁰

Vita alakult ki a szlávok ábrázolásáról is. Láthattuk, Munkácsy – feltehetően Jókai sugallatára – alapvetően pozitívan ábrázolta a szláv–magyar viszonyt és egy békés együttélés kezdetét örökítette meg. Ugyanakkor már jeleztük, hogy ez az elbeszélésmód a 19. század végére visszaszorult. Ipolyi Arnold már 1885-ben arra figyelmeztetett a Képzőművészeti Társulatban tartott beszédében, hogy nem szabad lemondani a nagy magyar hőstettek megfestéséről valamiféle rosszul értelmezett tapintatból. E szemlélet megváltoztatása a hanyatló történelmi festészet fellendítéséhez is hozzájárulhat. Ebben az összefüggésben említette meg Munkácsy tervezett festményeit (!) az épülő Országház részére, mintegy számára is előírva a helyes ábrázolásmódot.

„Isten ments! Szól a tapintatos és mérsékelt hazafiság, csak ilyeket ne, nehogy a hatalmas nemzetiségeket, melyeket maroknyi népünk már ezer év előtt meghódított, ezáltal most felizgassuk. De hiszen ez esetben egyetlen győzelmét sem lehetne valamely nemzetnek megfestenie, mert a legyőzött

47 Uo. 119–121.

48 *Bolond Istók*, 1894. március 4. 5–7.

49 Szendrei, 1905. 5–6. Szendrei persze maga is csak téves feltételezéseket tartalmazó megállapításokat tehetett a honfoglaló magyarok ruházatáról. Az öltözetre vonatkozó, régészetiileg megalapozottabb válaszokra még évtizedeket kellett várni. Bővebben: F. Dózsa, 2012.

50 Szendrei János: Munkácsy Honfoglalása. 1915. MTA BTK MI Adattár MDK-C-I-17/1312.

szomszédra mindig tapintatlan sértés volna. És mintha ily képeket demonstratióul s izgatásul kellene festeni, és nem mint a nemzet életének legkimagaslóbb momentumait lelkesítésül.”⁵¹

Hermann Antal néprajzkutató, egyetemi tanár alig néhány hónappal a Munkácsynak adott állami megrendelést követően már rosszállását fejezte ki a készülő festmény alapötlete miatt, mert mint „hírlik”, Munkácsy Anonymus „meséje” nyomán a fehér lóért vett ország történetét kívánja megfesteni. Csakhogy ez a jelenet nem való a magyar országgyűlés szentélyébe, mert rossz üzenete van, és nem szolgálja magyar nemzetépítés céljait:

„Hisz ezzel a törvényhozás legalább csarnokainak díszítésével sanzionálná [szentesítené] a panszlavizmusnak azon fictióját, hogy a magyarok itt szláv országot találtak és azt ravasz fufanggal és erőszakkal vették el ősi birtoklótól. Az országházban, ezeréves alkotmányunk szentélyében, nem örökítendő meg monumentálisan a honszerzésnek oly felfogása, amely nem felel meg sem a történelmi igazságnak, sem a nemzeti érdekeknek!”⁵²

Hermann jól láthatóan már annak az egyre erősödő narratívának volt a szószólója, amely szerint a magyarok a Kárpát-medencében csak szervezetlen szlávokat találtak, akik behódoltak a magyaroknak. Pauler Gyula 1893-ban megjelent monográfiája még említést tesz arról, hogy a szlávokból nemcsak rabszolgák válhattak a honfoglalást követően, hanem ha meg tudtak egyezni a magyarokkal, és adót fizettek, falvakat hozhattak létre, „míg mások megbékélve, csatlakozva, valóságos társaivá lettek a magyarnak”.⁵³ Csánki Dezső történész-akadémikus azonban az általa szerkesztett, reprezentatív kiállítású évfordulós kötetben már nem hagyott kétséget az itt talált szlávok magatartásáról: a magyarok csak olyan népcsoportokat találtak új hazájukban, akiket régóta „mint velök [ti. a honfoglalókkal] nem mérkőzhető, támadás ellen hegyekbe, várakba menekülő és csupán szolgának való ellenséget ismertek”.⁵⁴ Arra is van adatunk, hogy állítólag Thaly Kálmán és Jancsó Benedek is azért utasították el a Munkácsy-kép szemléletét, mert az felbátoríthatja a nemzetiségeket.⁵⁵

51 Ipolyi, 1885. 25–26.

52 Hermann, 1891.

53 Pauler, 1893. 10.

54 Csánki, 1907. 223. A honfoglaló magyarok korabeli, nemzeti dicsőséget hirdető tudományos ábrázolásáról: Langó, 2007. 98 és 140–142.

55 Adatok Munkácsy Honfoglalás c. képének történetéhez (összeállította Fejes Imre). Bényi László-hagyaték. MNG Adattár 21400/1982 M 1/1. Egy hivatkozásokat nem tartalmazó jegyzet szerint Jancsó állítólag ezt mondta: „így sem bírunk a kisebbségekkel, és ha a tanácskozó teremben szüntelenül ezt a képet látják maguk előtt, még több jogot követelnek maguknak.” Ha ez a kijelentés valóban elhangzott, akkor Jancsó feltehetően a románok reakcióira gondolt. 1896-ban megjelent könyvében ugyanis vitatta a korabeli román történetírás azon állítását, miszerint a románok őslakosok voltak Erdélyben, a „magyarok tehát Erdélyt nem a fegyver jogán, hanem a románokkal kötött szerződés erejénél fogva bírják”. Jancsó, 1896. 156–157. Ugyanakkor egy adat szerint az *Agrarier Tagblatt* című horvátországi lap viszont éppen azért támadta meg Munkácsyt, mert az Arpád előtt hódoló szlávok ábrázolásában „a szlávok elleni

Nem találtunk viszont arra vonatkozó közvetlen bizonyítékot, hogy a kép végül azért nem kerülhetett az 1902 végére elkészült Országház képviselőházi üléstermébe, mert szellemisége ellentétes volt a magyar szupremáciát hirdető politikai elit elvárásaival. Ami viszont határozottan állítható: Munkácsy ki nem állhatta a neogótikát,⁵⁶ Steindl pedig Munkácsy felkérését tartotta elhibázottnak, és a végsőkéig ragaszkodott saját – korábban már ismertetett – koncepciójához. Ráadásul az építkezés utolsó szakaszában kiderült, hogy meg kell magasítani az elnöki pulpitust, és a fölötté található karzati férőhelyek számát is bővíteni szükséges. Munkácsy hatalmas festménye útjában lett volna az átalakításoknak, így a kép „térbeli és építőművészeti okokból elhelyezhető nem lévén”.⁵⁷ Mire az új épületet átadták, már sem Munkácsy, sem a kép megrendelője, Tisza Lajos nem élt, így nem tiltakozhattak. Úgy tűnik, a döntést felháborodottan ellenző Jókai hangja ezúttal gyengének bizonyult: „csak nem azt akarják dokumentálni, hogy a Steindl gótikusan tagolt fala többet ér, mint a Munkácsy-kép, mert ez szebben van megmunkálva, mint a Honfoglalás!?”⁵⁸

Összegzés

Tanulmányunkban néhány példán keresztül a fikció és valóság, művészi ábrázolás és tudományos megismerés kölcsönhatását kívántuk szemléltetni a nemzeti múlt megidézésében, (re)konstruálásában. Ráadásul az általunk vizsgált művészeti alkotásokat egy igen sajátos politikai térben, a magyar közjogi gondolkodás templomában helyezték el, így ezek a képek a művészet, a tudomány és a politika hármasszövegében értelmeződtek. Reményeink szerint az egymás mellé helyezett eltérő álláspontok és vélemények meggyőzően bizonyítják, hogy tény és fikció között valójában milyen képlekeny is a határvonal, és milyen könnyű áttévedni a látszólag szemben álló területekre.

A művész történelmi tablója elkészítésekor a tudomány tényeit (vagy ténynek hitt tévedéseit) használta fel és pótolta ki saját képzeletével, de nem azonosította alkotását a történelmi valósággal, sőt helyenként tudatosan eltért attól. A fikciót a múlt megértésére, művészi megjelenítésére használta fel. A tudomány képviselői viszont sok esetben a tudományos módszerek és nyel-

merényletet lát”. Legalábbis erről tájékoztatta a Képzőművészeti Társulatot Herz József MÁV-mérnök Csurgóról 1894. március 2-án. L. MTA BTK MI Regesztagyűjtemény 03300. sz. cédula. A szóban forgó lap ezen évfolyama nincs meg az Országos Széchényi Könyvtárban.

56 Feleségéhez például így írt Chartres-ban tett kirándulása után: „Ezentúl még jobban fogom szeretni a XIII. és XIV. század gótikáját és még jobban utálni a mai gótikát. Szerencsétlenségünkre ehhez kell számítani a mi Országházunkat is Budapesten.” Munkácsy Mihály a feleségéhez, 1885. október. Munkácsy, 1952. 135.

57 Tarkovich József az Országházépítési Végrehajtó Bizottság nevében Széll Kálmánhoz, 1900. október 19. MNL OL K 26 1901-IX-1523, 3780/900, 516. cs.

58 Jókai véleményét egyetértőleg idézi Donatello, 1900.

vezet alkalmazásával maguk is fikciók megalkotását, romantikus nemzeti mítoszok tovább éltetését szolgálták.⁵⁹ Ráadásul a különféle tudományágak egymással is versenyben álltak a 19. század második felében.⁶⁰ Ugyanakkor viszont a saját identitásukat még éppen csak keresgélő új tudományok (etnográfia, antropológia stb.), valamint a honfoglalás korára vonatkozó, az írott és tárgyi források kritikai elemzésén alapuló munkáival csupán a századfordulón jelentkező patinás történettudomány egyaránt számon kérte saját szempontjait és meggyőződéseit a képzőművészetben. A nemzeti történelem nagy témái kapcsán pedig a tudományos és művészi szemléletre, valamint a közízlésre teljes súlyával ránehezült az évszázados hagyományokkal büszkélkedő közjogi gondolkodás, valamint a 19. század második felére kiteljesedő magyar szupremácia gondolata.

Minden bizonnyal jobban megfelelt az oktatás és a populáris kultúra által formált korabeli közízlésnek a *Honfoglalással* egy időben elkészült, ám annak méreteinél még hatalmasabb Feszty-körkép romantikus ábrázolásmódja. Feszty Árpád szintén Jókai sugalmazására választotta képe témájaként a honfoglalás pillanatát. Az általa megfestett jelenetsor azonban a büszke és félelmetes honfoglaló magyarok beözönlését mutatja, a teljes harci díszben ábrázolt Árpád vezetésével. A „lehető legnagyobb történelmi hűséggel” megfestett képen felgyújtott szláv favár, a barbár bálványimádók által hátrahagyott, oszlopokra tűzött koponyák, halott és fogoly szlávok, azaz a „véres hullákkal borított új haza” látható, sőt a *Vasárnapi Ujság* kritikusa szerint a kép előtt elhaladva szinte a „vágató lovak dübörgése, az elgázolt sebesültek jaja” is hallatszott.⁶¹ A szilaj lovon arannyal díszített ruhában ülő, a magaslatról lenéző Árpád képe az elkövetkező években gyakran feltűnt a különféle kalendáriumi, népszerű filléres olvasmányok oldalain.⁶²

Az országház számára készült alkotásokkal kapcsolatban hamar világossá vált, hogy nem elég csupán a nemzeties témaválasztás, a művészek jobban teszik, ha képeiken háttérbe szorítják az egyetemes festészeti formanyelv újításait is. A meglehetősen konzervatív közízlés nemigen engedett eltérést a nemzeti test, a nemzeti állat, a magyaros színvilág (stb.) szokásos megjelenítésétől. Aki nem így tett, és nagyobb teret engedett művészi fantáziájának, az könnyen kozmopolitának minősülhetett és értetlenséggel találkozhatott,

59 A 19. századi romantikus és kritikus történetírás versengő elbeszéléseit vizsgálja a kalandozások koráról Varga, 2015.

60 Szendrei János például így írt Márki Sándornak Aradról szóló monográfiája megjelenése kapcsán: „A magam részéről örömmel látom, hogy a régészeti emlékekre is nagy súlyt fektetsz és azokról sok jó képet közölsz. Hiszen azok a história írás egyik első rangú forrásai. Nagy nevű historikusaink dicsekszenek vele, hogy ahhoz nem értenek s megvetéssel beszélnek az archeológiáról.” Bp., 1895. november 18. MTAK Kt Ms 5166/316. A hazai etnográfia és az antropológia kialakulásáról, valamint a magyaros típusú arcról kibontakozó századfordulós vitáról l. Lafferton, 2007.

61 *Vasárnapi Ujság*, 1894. 19.: 317–318. A Feszty-körkép történetéről lásd Kovács, 1995.

62 Mikos, 2010. 121. és 130.

mondván: alkotása nem jeleníti meg kellőképp a nemzeti szellemet, vagy ha tetszik, a magyar „ütepet”. A nemzetépítő diskurzusokat tanulmányozva ezért olvashatunk gyakran a külföldön alkotó Munkácsy magyarságának a megkérdőjelezéséről – rendszerint Liszt Ferencsel együtt említve – és ennek kapcsán a nemzeti művészet hiányáról, illetve megteremtésének szükségességéről.⁶³ Csak néhány példa ebből a diskurzusból: Lyka Károly szerint „Munkácsyt sem tarthatjuk igaz nagy magyar művésznek”.⁶⁴ Török Aurél úgy vélte, hogy „Munkácsy már régóta nem a magyar géniusz tüzetől hevül. Ő csak nyelvére és szórakoztató dalaira, meg kedvenc ételeire magyar – ő egy világhírű, de nem magyar festő.”⁶⁵ Egy ellenzéki képviselő szerint pedig „[i]tt van például Munkácsy, aki egyike volt a legragyogóbb magyar tehetségeknek, aki a külföld művészi életét gazdagította; az ő művészetének is vannak nemzeti vonásai, de ezek nemcsak külföldön, hanem nálunk is idegenszerűen hatottak, mert nem volt meg mibennünk az az érzék, amellyel azokban gyönyörködni tudhattunk volna.”⁶⁶

Epilógus

Munkácsy festménye 1905-ig maradt az addigra már kiürült főrendiházi ülésterem falán a Nemzeti Múzeumban. Ezt követően átszállították az akkoriban megnyílt Szépművészeti Múzeumba, ahol jobb híján az egyik folyosón helyezték el. Később azonban a képet összetekerték, és a múzeum padlásán tárolták. Végül 1927 folyamán kerülhetett a festmény a mai helyére, a Parlament épületébe, ahol a házelnöki fogadószobából nyíló tárgyalóteremben (a mai Munkácsy-teremben) helyezték el. Az akkori képviselőházi elnök így indokolta döntését:

„Köztudomású, hogy az országháza épületének világszerte elismert remek építészeti megoldása, reprezentációs helyiségeinek ragyogó pompája, másrészt egyes nagyfontosságú s részben szintén reprezentatív célokat szolgáló belső helyiségeinek sivársága között, az egész épület művészi összhangját megbontó kiáltó ellentét van. Az elnöki, alelnöki és a miniszteri szobák, valamint a bizottsági termek berendezése az iparművészet szempontjából

63 Ehhez lásd Marosi, 2005.

64 Lyka 2005/a. 1891-ben megfogalmazott kritikája után Lyka hamarosan (1900-ban) megváltoztatta véleményét: „Munkácsy Mihály nemcsak a legnagyobb, de a legmagyarabb festőnk is volt.” Lyka, 2005/b.

65 Török 1893/c. Hasonlóan vélekedett Justh Zsigmond is naplójában, l. az 1888. január 27-i bejegyzést. Justh, 1997. 75. Ehhez lásd még: Szomory, 1939.

66 Lásd Fráter Lóránt nótaszerző és függetlenségi képviselő felszólalását 1911. június 1-jén: *Képviselőházi Napló*, 1911. augusztus, 153–154. A nemzeti képzőművészet megteremtésére kért pénzt beszédében.

meddő korszak szerencsétlen bélyegét hordja magán s üresen ásítózó falai szomorúan nélkülözik a képzőművészet alkotásait.”⁶⁷

Megkezdődött tehát Steindl koncepciójának megmásítása, azaz az Országház falainak és termeinek benépesítése nemzeti nagyságaink portréival, valamint a magyar történelem nevezetes eseményeiről készült festményekkel.⁶⁸ A 19. század végére kialakult ábrázolásmódtól azonban továbbra sem volt tanácsos eltérni. Példa erre Rudnay Gyulának a pusztaszeri országgyűlést megjelenítő gobelinje, melyet a már jól ismert érvekkel bíralt a politika:

„Ha valaki azt kérdezi, hogy a magyar ember miképpen képzei magának a mi honalapító őseinket, úgy csak azt mondhatom: menjen ki a Városligetbe és nézze meg Zala mesternek azokat az alakjait, amelyek ott állanak a talapzaton és azokat, amelyek még az ő műtermében vannak, és meg fogja látni, hogy a magyar nemzet egyeteme milyeneknek képzei azokat a hősi alakokat, akiknek a haza megalapítását köszönhetjük. (*Úgy van! Úgy van!*) De olyanoknak, amilyeneknek Rudnay Gyula festette a maga kartonján, és ahogyan azok a gobelinen megjelentek, egyetlenegy magyar ember sem képzei. Ez tehát arra mutat, hogy egyes művészek azt hiszik, hogy pusztán művészi szeszélyt, művészi ötletet követhet ott is a művészi szabadság nevében, ahol valami nagy nemzeti hagyomány, nemzeti emlék megörökítéséről van szó. Ez pedig tévedés, mert ilyen művészi feladatok megoldásánál a művész nézetem szerint, tartozik tekintetbe venni azt, hogy mi él a nemzet lelkében és fantáziájában s nem követheti csupán a maga ötletét, a maga szeszélyét. (*Úgy van! Úgy van!*) Amennyiben pedig erre nem képes, ne nyúljon ilyen tárgyhoz. (*Úgy van! Úgy van!*)”⁶⁹

Irodalom

Kiadatlan források

MNG Adattár Magyar Nemzeti Galéria Adattára (Bp.)

Munkácsy Mihály hagyatéka

MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Bp.)

K 2 Országgyűlés. Képviselőház és nemzetgyűlés. Elnöki és általános iratok

K 26 Miniszterelnökség. Központilag iktatott és irattározott iratok

67 Zsitvay Tibor, a Ház elnöke Klebelsberg Kunóhoz, 1928. január 18. MNL OL K 2. B XI. 2. 749. cs.

68 Ekkor került az épületbe Benczúr Gyula *Millenniumi hódolat* című festménye, de ide szállították a Szépművészeti Múzeum Történelmi Arcképcsarnokából a nádorok, erdélyi fejedelmek stb. képeit is, illetve újonnan készült el például *Az Alkotmányos élet helyreállítása Horthy Miklós kormányzásával* című festmény.

69 Berzeviczy Albert 1928. június 19-én (37. ülés) elmondott felszólalását lásd Felsőházi Napló, 1928. II. köt. 352. Berzeviczy Albert Munkácsy festményét korábban védelmébe vette: „Az egész kép kivitele a mester napjának alkotását mutatja már, de nekünk becses, mint művészi géniuszának hazafiúi lelkesedéstől sugallt alkotása.” Berzeviczy, 1907. 208.

MTA BTK MI Adattár MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Művészettörténeti Intézet (Bp.)

Lyka-hagyaték

Regesztagyűjtemény

MTAK Kt Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (Bp.)

Ms 730/64, Ms Ms 5007/121–139 Munkácsy Mihályra vonatkozó újságkivágatok

Ms 5166/312–330 Szendrei János levelei Márki Sándorhoz

Kiadott források

Beöthy

1894 Beöthy Zsolt: Munkácsy Honfoglalása. *Nemzet*, 1894. február 29.

Berzeviczy

1907 Berzeviczy Albert: Árpád alakja a művészetben. In: *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű.* Szerk.: Csánki Dezső. Bp., 1907. 203–212.

Boros

2000 Boros Judit: Munkácsy Mihály Honfoglalása. *Művészettörténeti Értesítő*, 49. (2000) 1–2.: 139–149.

Csánki

1907 Csánki Dezső: Összefoglalás. Árpád jellemzése. In: *Árpád és az Árpádok. Történelmi emlékmű.* Szerk.: Csánki Dezső. Bp., 1907. 215–227.

Déry

2005 Déry Attila: *Belváros – Lipótváros. V. kerület.* Bp. 2005.

Donatello

1900 Donatello: Munkácsy Honfoglalása. *Műcsarnok*, 3. (1900) 9.: 116–117.

Dömötör

1902 Dömötör István: Az új magyar országháza falfestményei. *Művészet*, 1. (1902) 3.: 153–162.

Farkas–Dezső

1994 Farkas L. Gyula–Dezső Gyula: *A magyar antropológia története a kezdetektől napjainkig.* Szeged, 1994.

F. Dózsa

2012 F. Dózsa Katalin: Tanulmány A magyar viseletek története című reprint kötethez. In: Nagy Géza: *A Magyar viseletek története.* Rajzolta Nemes Mihály. Bp., 2012 (1900).

Felsőházi Napló

1928 *Az 1927. évi január 25-ére hirdetett országgyűlés felsőházának naplója.* II. köt. Bp. 1928.

Gábor

2000 Gábor Eszter: Az állandó Országház tervpályázata 1883-ban. In: *Az ország háza. Budapesti országháza tervek 1784–1884.* Szerk. Gábor Eszter–Verő Mária. Bp., 2000. 138–170.

Heiszler

1995 Heiszler Vilmos: Birodalmi és nemzeti szimbólumok Bécsben és Budapesten (1867–1918). *Budapesti Negyed*, 9. (1995) 3.: 173–192.

Herczeg

1940 Herczeg Ferenc: *A gótikus ház*. 2. kiad. Bp. 1940.

Hermann

1891 Hermann Antal: Munkácsy festménye az új országházban. *Ethnographia*, 2 (1891) 50–51.

Horváth

1871 Horváth Mihály: *Magyarország történelme*. 2. bőv. kiad. 1. köt. Pest, 1871.

Ipolyi

1885 *Az Országos Magyar Képzőművészeti Társulat 1885. március 8-iki közgyűlését megnyitó beszéd Ipolyi Arnold elnöktől*. Bp., 1885.

Jancsó

1896 Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*. 1. köt. Bp., 1896.

Jókai

1900 Jókai Mór: Jókai Munkácsi „Honfoglalásáról” *Műcsarnok*, 3. (1900) 10.: 135.

Justh

1977 Justh Zsigmond: *Naplója és levelei*. Bp. 1977.

Kacziány

1894 Kacziány Ödön: A Honfoglalás. *Vasárnapi Ujság*, 1894. március 11. 149.

Képviselőházi Napló

1902 *Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. III. köt. Bp. 1902.

1910 *Az 1910. évi június hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója*. VIII. köt. Bp. 1911.

Kovács

1995 Kovács Ákos: A Feszty-kép. *Mozgó Világ*, 21. (1995) 7.: 19–93.

Kriza

1996 Kriza Ildikó: *A fehér lóért vett ország*. *Magyarok Kelet és Nyugat közt*. Szerk.: Hofer Tamás. Bp., 1996. 45–60.

Lafferton

2007 Lafferton, Emese: The Magyar Moustache: The Faces of Hungarian State Formation, 1867–1918. *Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences*, 38. (2007) 706–732.

Lajtai

2013 Lajtai L. László: „Magyar nemzet vagyok”: az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa. Bp., 2013.

Langó

2007 Langó Péter: *Amit elrejt a föld...: a 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Bp. 2007.

Lázár

2005 Lázár Béla visszaemlékezései Munkácsy Mihályra. Lázár Béla önéletrajza (1909). *Enigma*, 43–44. (2005) 129–134.

Lyka

- 1901 Lyka Károly: Freskóképek az új parlamentben. *Új Idők*, 1901. április 14. 339.
 1902 Lyka Károly: Az új országházról éles és elítélő bírálat. *Művészet*, 1. (1902) 2.: 140.
 2005/a Lyka Károly: Munkácsy (1891) *Enigma*, 43–44. (2005) 199–211.
 2005/b Lyka Károly: Munkácsy Mihály halálára (1900), *Enigma*, 43–44. (2005) 229–234.

Malonyay

- 1898 Malonyay Dezső: *Munkácsy Mihály élete és munkái*. Bp., 1898.

Marosi

- 2005 Marosi Ernő: Magyar művészet Magyarországon. In: *Mi a magyar?* Szerk.: Romics Ignác–Szegedy-Maszák Mihály. Bp. 2005. 145–170.

Mikos

- 2010 Mikos Éva: *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. Bp., 2010.

Mikszáth

- 1908 Mikszáth Kálmán: Párbaj – kabátokkal. In: Mikszáth Kálmán: *Az én kortársaim*. 2. köt. Bp., é. n. [1908] 26–38.

Munkácsy

- 1952 *Munkácsy Mihály válogatott levelei*. Szerk.: Farkas Zoltán. Bp., 1952.

Pauler

- 1893 Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt*. 1. köt. Bp., 1893.

Prém

- 1904 Prém József: Munkácsy dolgozótársai. *Művészet*, 3. (1904) 4.: 245–248.

Rákosi

- 1893 Rákosi Jenő: Munkácsy Árpádja. *Budapesti Hírlap*, 1893. május 2.

Salamon

- 1877 Salamon Ferenc: *A magyar hadi történethez a vezérek korában: kútfőtanulmány a IX. századbéli byzanti taktikai művekről*. Bp., 1877.

Sisa

- 2000 Sisa József: A pályázati tervtől a végleges tervig. In: *Az ország háza. Buda-pesti országháza tervek 1784–1884*. Szerk.: Gábor Eszter–Verő Mária. Bp., 2000. 228–243.

Steindl

- 1899 Steindl Imre: Az új országházról. *Akadémiai Értesítő*, 1899. X. köt. 111. füzet, 117–125.
 2000 Steindl Imre: Tervmagyarázat és műleírás, az állandó országház tervezete és költségvetéséhez. In: *Az ország háza. Buda-pesti országháza tervek 1784–1884*. Szerk.: Gábor Eszter–Verő Mária. Bp., 2000. 243–246.

Szabó

- 1869 Szabó Károly: *A magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig*. Pest, 1869.

Szajbély

- 2010 Szajbély Mihály: *Jókai Mór*. Pozsony, 2010.

Szendrei

- 1905 Szendrei János: *Magyar viselet történeti fejlődése*. Bp., 1905.

Sz. Kürti

2004 Sz. Kürti Katalin: *Munkácsy Mihály és a fotográfia*. Békéscsaba, 2004.

Szomory

1939 Szomory Dezső: Munkácsy magyarsága. *Pesti Napló*, 1939. június 25.

Tóth

1893 Tóth Béla: Magyar típus. *Magyar Hírlap*, 1893. április 22.

Török

1893/a Török Aurél: *Jelentés III. Béla király és neje testereklyéiről*. Bp., 1893. (Értekezések a természettudományok köréből XXIII. 4.)

1893/b Török Aurél: Van-e magyar típus? *Magyar Hírlap*, 1893. április 28.

1893/c Török Aurél: Munkácsy képe és a magyar típus. *Magyar Hírlap*, 1893. május 10.

1894 Török Aurél: *Adatok az Árpádok testereklyéinek embertani búvárlatához*. Bp., 1894. (Értekezések a természettudományok köréből. XXIII. 9.)

Vajda

1896 Vajda János: *Magyarság és nemzeti önérzet*. Bp., 1896.

Varga

2015 Varga Bálint: A barbár múlt és a nemzeti dicsőség. *Történelmi Szemle*, 2015.

Véghvári

1958 Véghvári Lajos: *Munkácsy Mihály élete és művei*. Bp., 1958.

Zámborszky

1937 Zámborszky Ilona: *A magyar országház*. Bp., 1937.